

UOT 159.9

Y.B.Əskərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
y.askerova@inbox.ru

YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *yeniyyət, inkişaf, yaş mərhələsi, uşaq, yetkinlik, yaş xüsusiyyətləri, fəaliyyət, müstəqillik*

Məqalədə qeyd olunur ki, yeniyyətməlik dövrü digər yaş dövrlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Onun başlıca cəhəti isə “cinsi fərqlərin” tamamilə inkişafı ilə bağlıdır. Bu yaş dövrünün sonunda qızlar və oğlanlar anatomik-fizioloji, həm də psixoloji cəhətdən “öz” yerlərini tutmuş olurlar. Bu isə onların “böhran ” keçirmələrinin ilkin şərtidir. Digər tərəfdən yeniyyətə iddia səviyyəsi və tutduğu mövqe, psixoloji hazırlığı və reallıq arasında kəskin fərqlərlə qarşılaşır. Yeniyyətə yaşı dövründə insan ikinci dəfə bir şəxsiyyət kimi doğulur.

Е.Б.Аскерова

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКА

Ключевые слова: *подросток, возрастная стадия, детство, зрелость, возрастные особенности, деятельность, независимость*

В статье отмечается, что подростковый период значительно отличается от других возрастных периодов. Его главная особенность заключается в полном развитии «половых различий». К концу данного возрастного периода девочки и мальчики формируются как анатомо-физиологически, так и психологически. А это является предпосылкой их «кризиса». С другой стороны, подросток сталкивается с резкими различиями между уровнем притязаний и занимаемой им позиции, психологической подготовкой и реальностью. В подростковом возрасте человек рождается как личность во второй раз.

Y.B.Asgerova

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF ADOLESCENT PERSONALITY

Keywords: *adolescent, age stage, childhood, maturity, age characteristics, activity, independence*

The article notes that adolescence is fundamentally different from other ages. Its management is related to the creation of "gender differences". At the end of this age, girls and boys are formed anatomically, physiologically and psychologically. This is a prerequisite for their "crisis". On the other hand, there is a difference between a

teenager's claim and his position, psychological preparation and reality. During adolescence, a person is born a second time as a person.

Yeniyyətə yaşı 11 yaşdan 15 yaşa qədər olan vaxtı əhatə edir. Bu dövr bir il tez, bir il gec başlaya və qurtara bilər. Bu dövrdə həmyaşlıları ilə şəxsi ünsiyyət yeniyyətlərinin aparıcı fəaliyyəti olur. Yeniyyətlilik dövrünü "keçid", "təhlükəli", "dönüş" və s. dövrü də adlandırırlar. Həmin dövrdə oğlan və qızların fiziki və psixi inkişafında müxtəlif keyfiyyət dəyişmələri baş verir. Bununla əlaqədar olaraq uşaqlıqdan yaşlılığa keçid həmin dövrün əsasını təşkil edir. Bu yaş dövründə uşaq orqanizminin bioloji yetkinləşməsi yolunda əsaslı dəyişiklik baş verir. Yəni bədən intensiv sürətdə inkişaf edir, əzələ sistemi möhkəmlənir, təkmilləşir, bədən əzələlərində sümükləşmə, bərkimə baş verir. Lakin ürək-damar sistemində baş verən qeyri-bərabər inkişaf, eləcə də daxili sekresiya vəzlərinin fəaliyyətinin güclənməsi çox zaman qan dövründə müəyyən, həm də müvəqqəti pozulmalara gətirib çıxarır, yəni bəzən qan təzyiqi artır, ürək fəaliyyətində gərginlik halı baş verir. Bu cəhətlər də onlarda oyanıqlığı gücləndirir. Dəyişikliklərin güclənməsi çox zaman yeniyyətlələrdə əsəb gərginliyinin artmasına, tez özündən çıxmağa, kiçik qıcıqlayıcılara belə kəskin reaksiya vermələrinə səbəb olur. Bu da onlarda tez yorulma, başgicəllənmə, ürək döyüntüsü və s kimi hallətlər törədir. Çünki yeniyyətlələrin sinir sistemi qüvvətli, yaxud uzun müddət təsir edən qıcıqlayıcılara asanlıqla tab gətirə bilmir. Bir sıra hallarda bəzi yeniyyətlələrin qəflətən özündən çıxması, əsəbləşməsi, hətta gözlənilmədən dava salması, gözlənilməz kobudluqlar etməsi mexanizm etibarilə onların orqanizmində baş verən psixofizioloji, eləcə də anatomik-fizioloji proseslərlə əlaqədar olur. Bu da həmin yaş mərhələsinin xüsusiyyətlərinə kifayət qədər yaxından bələd olmayan şəxsləri təəccübləndirir və onlar burada fəvqəladə bir təzahür axtarmağa çalışırlar. Bunu bir sıra hallarda yeniyyətlələrin yaş xüsusiyyətləri ilə deyil, tərbiyə səviyyəsi ilə əlaqələndirirlər. Əlbəttə, burada tərbiyə səviyyəsi, xüsusən də özünü ələ almaq, hisslərini cilovlamaq imkanlarından lazımınca istifadə etmək də mühüm rol oynayır. Lakin yeniyyətlilik yaşında psixofizioloji inkişafın xüsusiyyətləri, eləcə də yeniyyətlələrin inkişafında baş verən digər dəyişikliklərin də spesifikliyini nəzərdən qaçıрмаq olmaz [6, s.73].

Yeniyyətlilik yaş dövrü ümumi ontogenezdə inkişafın mühüm mərhələlərindəndir. Psixoloqlar (L.L.Bojoviç, A.N.Leontyev, A.B.Petrovic, D.İ.Feldşteyn və b.) yeniyyətləliyi yaş dövrünün sadəcə bir mərhələsi kimi yox, psixi inkişafını, uşaqlıqdan gəncliyə keçidin mühüm bir mərhələsi kimi nəzərdən keçirirlər. Hələ vaxtilə Hegel uşaqlığı "özündə varlıq", gəncliyi isə "özü üçün varlıq" adlandırırdı. Yeniyyətə isə artıq "özündə varlıq" mərhələsini başa vurub, lakin hələ "özü üçün varlığa" çevrilməmişdir. Bu yaş dövründə hələ bu iki anlayış vəhdət təşkil etmir. Yeniyyətlilik dövründə şagirdin sosiallaşması

prosesi sürətlənir, bu prosesdə o, yeni sosial mövqə qazanır, onda özünə və başqalarına qarşı şüurlu münasibət formalaşır. Yeniyetməlik yaş dövrü ontogenezdə mühüm yerlərdən birini tutur. D.İ.Feldşteynin fikrincə, ona "növbəti yaş mərhələsi kimi yox, psixi inkişafın, uşaqlıqdan yaşlılığa keçidin mühüm halqası kimi baxmaq lazımdır" [9, s.3]. Yeniyetməlik yaş dövrü uşaqlıqdan yetkinliyə keçidin mühüm halqası olmaqla özü də iki yerə ayrılır:

- a) uşaqlıqdan, kiçik məktəb yaş dövründən yeniyetməliyə keçid
- b) yeniyetməlikdən erkən gənclik dövrünə keçid

Belə bölgü bir daha onu göstərir ki, özündə bir yaş dövrünü – yeniyetməlik yaş dövrünü birləşdirən bu dövr iki mərhələdən ibarətdir. Birincisi, daha çox uşaqlığa, ikincisi isə erkən gəncliyə yaxındır. Psixologiya elmində şəxsiyyətin inkişafında insanın bioloji və ictimai təbiəti vəhdətdə götürülür. Bu müddəə psixoloq və filosofların: P.Y.Qalperin, V.V.Davidov, N.P.Dubin, B.M.Kurov, A.N.Leontyev, A.R.Luriya, A.V.Petrovski, S.L.Rubinşteyn, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə və b. fundamental tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. A.S.Makarenkonun "çətin tərbiyə olunan" yeniyetmələrlə apardığı iş, aldığı nəticələr göstərir ki, asosial davranışa malik olan bu yeniyetmələrin hərəkətləri heç də hansısa "anadangəlmə mexanizmlə", hansısa "anadangəlmə xarakter qüsuru" ilə bağlı deyildir. A.S.Makarenko real şəkildə sübut etdi ki, bu yeniyetmələrdə yaşamaq, işləmək, xoşbəxt olmaq və yaratmaq bacarığı, qabiliyyəti olan adi yeniyetmələrdir. Yeniyetmə oğlan və qız üçün eyni tərbiyə, eyni tələblər qoyulsa belə, onlar psixoloji cəhətdən fərqlənirlər. Bu, hər bir şəxsin özünəməxsus fərdi xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Amerikan etnoqrafı Marqaret Mid insan şəxsiyyətinin formalaşmasına mühit və ictimai tarixi şəraitin təsirini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə Samoa adasında yaşayan yeniyetmələr üzərində tədqiqat aparmış və aşkar etmişdir ki, qız və oğlanlarda yeniyetməlik yaş dövrünün böhranı heç də bioloji amillərdə deyil, sosioloji amillərlə şərtlənir.

Müşahidələr, psixoloji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, bu mürəkkəb, ziddiyyətli xüsusiyyətlərə malik olan yeniyetməlik dövrünün öyrənilməsi probleminə psixoloqlar xüsusi həssaslıqla yanaşmışlar. Bu problem S.Holl, Z.Freyd, K.Levin, J.Piaje, L.S.Viqotski kimi məşhur psixoloqların diqqətini cəlb etmiş, onların tədqiqat obyektinə olmuşdur. Lakin istər müxtəlif psixologiya məktəbinə daxil olanlar, istərsə də eyni məktəbin nümayəndələri yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlı bir çox hallarda fərqli mövqə tutmuşlar. Xarici ölkə psixoloqlarından A.Bandura, A.Vallon, K.Gross, L.Kolberq, K.Levin, J.Piaje, E.Ştern, E.Erikson və b. yeniyetməlik dövrü ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr işləyib hazırlamışlar.

V.A.Petrovski, A.Rean, N.Bordovskaya, S.Rozum, T.V.Draquanova, Ə.Ə.Ağayev, R.İ.Əliyev, Y.A.Sergiyenko və b. təbii və sosial amillərin vəhdəti prinsipini əsas götürürlər. Y.A.Sergiyenko yazır: "Bəzi alimlər psixi mənbə

kimi mühitə üstünlük verərək, insanın psixi inkişafında anadangəlmə, bioloji faktorların rolunu inkar etmişlər. Digərləri, əksinə, belə hesab edirdilər ki, təbiət ideal yaradıcıdır və uşaqlar anadangəlmə "yaxşı" təbiətə malikdirlər. Ona görə də təbiətə etibar edib, təbii inkişafa maneçilik törədilməməlidir. Müasir inkişaf psixologiyası insanın psixi inkişafında həm bioloji, həm də mühit (sosial, mədəni) amillərinin mühümlüyünü anlayaraq, onları bir-birinə qarşı qoymaqdan imtina etmişdir. Lakin psixologiyanın qarşısında onların vəhdətini açıb göstərmək vəzifəsi durur" [8, s.195]. Bir-birinə zidd meyillərin vəhdətini ifadə etməsi etibarilə yeniyetməlik əvvəlki mərhələyə nisbətən daha çox dialektik yaş dövrüdür: yeniyetmələr bir tərəfdən yaşlıların himayəsindən azad olmağa can atır, digər tərəfdən onların yaşlılara əvvəlkindən fərqli xarakter daşıyan güclü meyili müşahidə olunur; yeniyetmələr arasında bir tərəfdən intizamın pozulması halları çoxalır, digər tərəfdən onlar üçün xeyirxahlıq və ictimai faydalı işlərdə iştirak etməyə həvəs göstərmək səciyyəvidir. Ümumiyyətlə, yeniyetməlik dövrü ictimai mühitə çox həssas olan senzitiv yaş mərhələsidir. Formalaşmaqda olan şəxsiyyət üçün xarakterik olan bir sıra cəhətlər, o cümlədən həyat qüvvəsinin yüksəlişi, fəaliyyətə coşqun həvəs, özünü göstərməyə meyl, öz qüvvə və imkanlarını sınaqdan çıxarmaq cəhdləri bu senzitiv münasibəti şərtləndirən əsas səbəblərdəndir. R.İ.Əliyevin fikrincə, bu dövrdə hər bir yeniyetmə yeni ictimai varlığa çevrilir, keyfiyyətcə yeni mühitə daxil olur. Onun cəmiyyətdə öz mövqeyinə və özünə qarşı real, şüurlu münasibəti formalaşır. İnsanın sosial "ustanovkası"nın necə təşəkkül tapması yeniyetməlik yaş dövründə sosial oriyentasiyasının necə formalaşmasından çox asılıdır [3, s.78]. Ə.Ə.Əlizadəyə görə, yeniyetmə özünün bənzərsiz və təkrarolunmaz "Mən"ini kəşf edib, həyatının hər bir məqamında onu bütün aydınlığı ilə göstərir. O, öz "Mən"ini sosial mühitdən ayırmağa, başqalarına oxşamamağa başlayır. Bu əsasda da fərdiyyət kimi inkişaf edir, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə özünəməxsus mövqe tutur, insanlara seçici münasibət bəsləyir [4, s.132]. Sosiallaşma ilə yanaşı, daha bir proses – inkulturasiya prosesi baş verir. Əgər sosiallaşma sosial təcrübənin qazanılmasıdırsa, inkulturasiya yeniyetmə tərəfindən ümumbəşəri mədəniyyətin mənimsənilməsidir. Qeyd olunmalıdır ki, bu iki anlayış arasında eyniyyət yoxdur: tez-tez bir prosesin digərindən geri qalmasını müşahidə etmək olar [5, s.68]. A.G.Maklakova görə, sosiallaşma və fərdiləşmə prosesləri istə-istəməz şəxsiyyətin özünüaktuallaşdırma probleminə, şəxsiyyətin inkişaf nəzəriyyəsinin mərkəzi problemlərindən birinə gətirib çıxarır [7, s.486]. Bir sıra psixoloji cərəyanlarla yanaşı, rus sovet psixoloqları V.S.Muxina, K.A.Abulxanova-Slavskaya, T.V.Qavrilova, D.İ.Feldşteyn, L.R.Strelkova, V.A.Petrovski, M.V.Polevaya, M.A.Minayev, K.D.Rodinov, H.P.Qrobovskaya və b. yeniyetməlik yaşının psixoloji xüsusiyyətlərinin ayrı-ayrı cəhətlərini ətraflı tədqiq etmişlər. Həmin tədqiqatlarda bir sıra davranışların təzahürləri sosial-iqtisadi və sosial psixoloji amillərin təsirindən çox, yaş xüsusiyyətlərinin

və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, xüsusən də valideyn-övlad, müəllim-şagird (o cümlədən yeniyetmə-yeniyetmə) münasibətlərinin lazımi səviyyədə olmaması amilləri ilə bağlayırlar. Əlbəttə, bu cəhət mühümdür, lakin məsələnin bütün tərəflərini lazımi səviyyədə əks etdirmir. Həmin tədqiqatlar içərisində D.İ.Feldşteynin çətin yeniyetmələrin tərbiyəsinin psixoloji xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş araşdırmaları diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Burada yeniyetmələrin yaş xüsusiyyətlərindən irəli gələn psixoloji çətinliklər və onların təzahürləri, eləcə də çətin yeniyetmələrə yanaşmağın psixoloji məsələlərinə toxunulur [9, s.188]. Azərbaycan psixoloqları da öz əsərlərində yeniyetməlik yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətlərini geniş araşdırmışlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, respublikamızın psixoloqlarının yeniyetməlik yaşı ilə bağlı araşdırmalarında iki cəhət özünü aydın surətdə göstərir. Respublikamızın mütəxəssisləri yeniyetməlik yaşının ümumi psixoloji məsələlərini, onların təlim-tərbiyə işinin səmərəli təşkili məsələlərini nisbətən geniş planda əhatə etmişlər. Həmin məsələ yaş psixologiyası, pedaqoji psixologiya, təlim-tərbiyənin ayrı-ayrı məsələlərinə həsr edilmiş dərslər, dərslər vəsaitləri, eləcə də ayrı-ayrı əsər və elmi məqalələrdə əks etdirilmişdir. Bu cəhətdən F.Ə.İbrahimbəyov, M.C.Məhərrəmov, Ş.S.Ağayev, Ə.S.Bayramov, M.Ə.Həmzəyev, Ə.Ə.Əlizadə, Ə.Qədirov, Z.M.Mehdizadə, B.H.Əliyev, S.M.Məcidova, R.H.Qədirova və başqalarının əsərləri diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. İkinci tərəfdən yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətlərinin inkişafı və tərbiyəsinin, o cümlədən həmin yaş dövründə davranışının, münasibətlər sisteminin neqativ təzahürünün ayrı-ayrı cəhətlərinin öyrənilməsi isə psixoloqlarımızdan S.M.Məcidovanın, E.Şəfiyevanın, Ə.S.Bayramovun, M.Ə.Həmzəyevin, L.M.Cabbarovanın, B.H.Əliyevin, R.Cavadovun, Ə.Ə.Əlizadənin, R.H.Qədirovanın, G.Q.Hüseynovanın, M.H.İmamverdiyevanın, eləcə də (pedaqoji aspektdə olsa da) T.Y.Dadaşovanın, K.K.Qəhrəmanovanın, M.İ.Dəmirovun və başqalarının tədqiqatlarında öz əksini tapır [2, s.45]. Bunlardan biri psixologiya elmləri doktoru, professor Ə.S.Bayramovun "Yeniyetmələrin davranışında neqativ təzahürlər və onların aradan qaldırılmasının psixoloji mexanizmləri" adlı məqaləsidir. Həmin əsərdə ilk növbədə yeniyetmə yaşının spesifik psixoloji xüsusiyyətləri ətrafı şərh edilir. Bundan sonra onların davranışlarında neqativ təzahürləri şərtləndirən başlıca amillər şərh olunur, onların əsas təzahür xüsusiyyətləri və psixoloji mexanizmləri zəngin faktların təhlili əsasında izah olunur. Burada əsasən yeniyetmələrin əxlaqa uyğun gəlməyən neqativ davranışlarından bəhs edilir [1, s.128]. Yeniyetməlik yaşında fiziki inkişafın ən başlıca, hətta müəyyən mənada demək olar ki, mərkəzi amili yeniyetmənin cinsi yetkinliyinin formalaşmasıdır. Həmin amil yeniyetmənin daxili orqanlarının fəaliyyətinə ciddi təsir göstərir. Burada bir cəhəti də nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, yeniyetmələrdə cinsi yetkinliyin formalaşmasına nəinki yaş xüsusiyyəti, eləcə də təbii və coğrafi mühit də ciddi surətdə təsir göstərir. Yeniyetmənin

psixoseksual inkişafında xüsusi dəyişiklik baş verir. Bu dövrdə cinsi yetişmənin başlanması bir növ cinsi yetkinlik üçün başlanğıc rolunu oynayır. Bununla yanaşı olaraq psixoloji yetkinliyin baş verməsi üçün müvafiq şərait yaratmış olur. Yeniyetmələrdə sərəvət sistemi dəyişir: ailə, məktəb, həmyaşdqları yeni mənə və əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Yeniyetmə yaşında şəxsiyyətin formalaşmasında əsaslı dəyişiklik baş verir. Görkəmli psixoloq K.Levinin fikrincə, keçid yaşı olan yeniyetməlik dövründə mühüm proseslərdən biri onları istiqamətləndirən şəxsiyyətin həyatı aləminin, ünsiyyət sahəsinin, qrup mənsubluğu və insanların tiplərinin genişlənməsindən ibarətdir. Burada yeniyetmədə ünsiyyət tələbatının meydana gəlməsi xüsusi rol oynayır. Bu dövrdə yoldaşları ilə ünsiyyət səyi, həmyaşdqlar kollektivinə meyil son dərəcə aydın təzahür edir. Ünsiyyət fəaliyyətinin obyektı həmyaşdqlarından ibarət olur. Yeniyetmə ünsiyyət fəaliyyəti prosesində ictimai-əxlaqi münasibət normalarını mənimsəyir. Yeniyetmə yaxınlıq dərəcəsinə görə yoldaşın üç tipini müəyyənləşdirir: sadəcə olaraq yoldaş, yaxın yoldaş və şəxsi dost. Yeniyetmənin yaxın yoldaşları və dostları ilə ünsiyyəti sadəcə olaraq təlim fəaliyyəti hüdudları ilə məhdudlaşmır, həyatının bir çox sahələrini əhatə edir. Yeniyetmələrin həmyaşdqları ilə ünsiyyəti birinci, təlimə olan münasibəti ikinci plana keçirir. Hətta yoldaşları ilə ünsiyyətə nisbətən doğma adamlarla ünsiyyətin rolu xeyli azalır. Yeniyetmə belə hesab edir ki, həmyaşd uşaqlarla münasibətlər onun şəxsi münasibətidir, heç kəsin buna qarışmağa haqqı yoxdur. Ona görə də yeniyetmənin dostları onun üçün referent qrupa çevrilir. Kiçik məktəblidən fərqli olaraq yeniyetmədə özünə, öz şəxsi həyatına, şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinə maraq yarandıqda, özünüqiymətləndirmə tələbatı, özünü başqaları ilə müqayisə etmə meylli əmələ gəlir. Nəticədə yeniyetmə özü öz "mən"ini bir növ kəşf edir. Mənlik şüurunun formalaşmağa başlaması və sonrakı inkişafı yeniyetmənin bütün psixi həyatına, onun təlim fəaliyyətinin xarakterinə, ətrafdakilərə münasibətinə öz təsirini göstərir. Yeniyetmənin mənlik şüurunun formalaşması onun öz davranışını, mənəvi keyfiyyətlərini, xarakter və qabiliyyətlərini dərk etməsi ilə başlayır. İlk dövrlərdə yeniyetmənin mənlik şüurunun əsasını başqa adamların mülahizələri təşkil edir. Yaş artdıqca yeniyetmə özünün şəxsiyyətini müstəqil təhlil etməyə və qiymətləndirməyə başlayır. Bu dövrdə yeniyetmələr öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamağa çalışmaqla refleksiya əsasında mənlik şüurlarını, "mən" obrazını, "real" və "ideal mən"in əlaqəsini formalaşdırır və inkişaf etdirir. Bütün bunlarla yanaşı olaraq yeniyetmələrdə özünüqiymətləndirmə və özünəmünasibətin formalaşması baş verir. Mövcud psixoloji ədəbiyyatda yeniyetmələrin özünüqiymətləndirməsinin aşağıdakı tipləri qeyd olunur:

1. Uşağın "özünüqiymətləndirməsi" ananın verdiyi qiymətin birbaşa təkrarı kimi özünü göstərir. Adətən uşaqlar özlərində birinci növbədə valideynlərinin onlar haqqında qeyd etdikləri keyfiyyətləri görürlər. Əgər

valideynlər tərəfindən neqativ sürət tələqin olunur və uşaq bu nöqteyi-nəzəri qəbul edirsə, onda özünün yararsızlıq hissəsinə üstün gəlməsinə qarşı davamlı neqativ münasibət formalaşır. Uşağın ailədən kənar sosial təmas dairəsinin məhdudluğu, valideynin güclü nüfuzu sayəsində verdiyi qiymət onun üçün yeganə daxili özünüqiymətləndirməsinə çevrilir. Bu cür özünüqiymətləndirmənin ciddi qüsuru ondan ibarətdir ki, (əgər pozitiv xarakter daşısa belə) bu zaman uşağın özünə qarşı stabil, pozitiv münasibətini təmin edə biləcək daxili şəxsi kriteriyalarının yaranmasına mane olur.

2. Ziddiyyətli komponentlərdən ibarət olan qarışıq özünüqiymətləndirmə. Bu, bir tərəfdən müvəffəqiyyətli sosial qarşılıqlı təsir təcrübəsi sayəsində yeniyetmədə formalaşan özünün "mən" obrazı, ikinci tərəfdən valideynin uşağı necə qiymətləndirməsi ilə bağlı formalaşır. Bu zaman "mən" obrazı ziddiyyətli xarakter daşıyır.

3. Yeniyetmə valideynlərinin onun haqqında dediklərini xatırlayır, lakin ona başqa qiymət verir. O, tərsliyi xaraktersizlik kimi qəbul etmir. Belə ki, bu yaşda olan yeniyetmə üçün böyüklərin onu bəyənməsi vacibdir. Lakin eyni zamanda onlara qulaq asmaq öz müstəqilliyini, "mən"ini itirməsini bildirir. Valideynlərin tələblərinə cavab verməyin mümkünsüzlüyü və öz "mən"ini saxlaması kimi hiss etməsi yeniyetmənin özünü "pis", lakin güclü kimi qiymətləndirməsinə gətirib çıxarır.

4. Yeniyetmə valideynlərinin fikrinə qarşı mübarizə aparır, lakin bununla belə özünü həmin sərvətlər çərçivəsində qiymətləndirir. Bu kimi hallarda yeniyetmə özünüqiymətləndirmə zamanı valideynlərinin real qiymətini deyil, ideal gözləmələrini nəzərdə tutur.

5. Yeniyetmə özünüqiymətləndirmə zamanı valideynlərinin onun haqqında neqativ fikirlərini qəbul edir, eyni zamanda bildirir ki, o, elə bu cür də olmaq istəyir. Valideynlərin tələblərinin bu cür rədd edilməsi ailədə olduqca gərgin münasibətlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

6. Yeniyetmə valideynlərinin neqativ qiymətini görmür, hiss etmir. Gözlənilən qiymət özünüqiymətləndirmədən xeyli yüksək olur. Halbuki valideynlərin real qiyməti neqativ xarakter daşıyır. Valideynləri tərəfindən real şəkildə rədd olunduğunu qəbul etməyən yeniyetmə öz mənlilik şüurunda valideyn münasibətlərini, əgər o, valideynlərinin sevimlisi olsaydı, onların münasibətlərinin necə ola biləcəyi formasında dəyişdirir [6, s.123].

Yeniyetməlik yaşında əxlaqi şüurun inkişafı da baş verir. Bu dövrdə əxlaqi şüurun formalaşmasında yaşlılarla müxtəlif fəaliyyət növlərində qarşılıqlı əlaqə mühüm rol oynayır. Yeniyetmələrdə əxlaqi şüurun formalaşmasında şagird kollektivinin də müstəsna rolu vardır. Psixoloqlar belə bir qənaətə gəlmişlər ki, yeniyetməlik yaşı dövründə özünəməxsus "əxlaq məcəlləsi" əmələ gəlir (Ə.Ə.Əlizadə). Bu "məcəllə" onların yoldaşlıq münasibətlərini tənzim etdiyi üçün onu "yoldaşlıq məcəlləsi" adlandırırlar. Bu

"məcəlləyə" görə, yoldaş yoldaşının hörmətini saxlamalı, qayğısına qalmalı, müdafiə etməlidir. Professor Ə.Əlizadənin qeyd etdiyi kimi, hörmət, qayğı, müdafiə anlayışlarını yeniyetmələr üçün öz yozumu, öz mənası, öz təfsiri var [4, s.112]. Yeniyetmələrdə əxlaqi ideallar formalaşmağa başlayır. Bu ideallar güclü motiv kimi yeniyetmənin özünütərbiyəsinə, öz qüsurlarını aradan qaldırmasına təkan verir. Yeniyetmələrin təlim fəaliyyəti kiçik məktəblilərdən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Hər şeydən əvvəl onlarla bir müəllim deyil, bir neçə müəllim məşğul olmağa başlayır. Adətən çox vaxt həmin müəllimlər öz davranış, ünsiyyət üslublarına, eləcə də dərsi aparma tərzlərinə görə birbirlərindən fərqlənirlər. Ayrı-ayrı müəllimlər yeniyetmənin qarşısına müxtəlif tələblər qoyurlar. Bu isə yeniyetmələri hər bir yeni müəllimə fərdi olaraq uyğunlaşmağa məcbur edir. Bununla yanaşı olaraq yeniyetməlik yaşı dövründə ayrı-ayrı müəllimlərə fərqləndirici münasibət özünü göstərməyə başlayır. Yeniyetmələr bəzi müəllimləri sevir, bəzilərini sevmir, bəzilərinə qarşı isə laqeyd olurlar. Yeniyetmələrin ciddi, lakin ədalətli, uşaqlara xoş münasibət bəsləyən, materialı maraqlı və aydın izah edən, şagirdləri düzgün qiymətləndirən, hamıya eyni xeyirxah münasibət bəsləyən, demokratik ünsiyyət üslubuna malik olan müəllimləri daha yüksək qiymətləndirir və sevir. Yeniyetmələr müəllimin erudisiyasına, şagirdlərlə düzgün qarşılıqlı əlaqə yaradan müəllimlərə daha çox üstünlük verirlər. Bununla yanaşı, artıq yeniyetmələr elmlərin əsasını sistemli şəkildə öyrənməyə, mənimsəməyə başlayırlar. Bunun üçün yeniyetmələrdən yüksək əqli inkişaf, idrak proseslərinin inkişafı tələb olunur. Yeniyetmələr yalnız dərstdə keçdiklərini deyil, eyni zamanda biliklərin yeni sahələrini müstəqil olaraq mənimsəməyə çalışırlar. Onlar müxtəlif dərəcələrdə iştirak etməyə can atırlar. Yeniyetmələr bütün fənlərə eyni, seçici münasibət bəsləməyə başlayırlar. Lakin burada da sabitlik az olur. Bəzən bu və ya digər fənnə maraqlı deyil. Peşə marağının təşəkkül etməsi sayəsində onlar fənləri "lazımlı" qruplara ayırırlar. Bunlardan asılı olaraq müəllimlərə münasibətləri də müxtəlif olur. Bütün bunları nəzərdən keçirərək yeniyetməlik yaş dövrünün (11-15 yaş) ümumi, psixoloji xüsusiyyətlərini qeyd edək:

- İntensiv cinsi yetişmə və inkişaf, orqanizmin güclü fizioloji yenidən qurulması;
- Qeyri-sabit emosional sfera, emosiya və əhvalın idarə olunması;
- Müstəqillik və fərdiyyətin özünütəsdiqi, böyüklərə münasibətli münasibətin meydana gəlməsi;
- Aparıcı fəaliyyət həmyaşıdları ilə ünsiyyətin, həmyaşıdlarının özünə qarşı hörmətinə "nail olmaq" zərurətindən irəli gələn adamlarla mənimsənilməsi; yeni davranış və münasibət normalarının mənimsənilməsi;
- Özünüqiymətləndirmənin, xarakterin inkişafı;

- Xarakterin aksentuasiyası və qeyri-adaptiv davranış formasının meydana gələ bilməsi;
- Şəxsi baxışların formalaşması;
- Həqiqi müstəqilliyin olmaması, həmyaşıdlarına münasibətdə yüksək təlqinçiliyin və konformizmin olması;
- Məntiqi təfəkkürün, yaradıcı şəkildə düşünmək və özünütəhlil qabiliyyətinin, mücərrəd məfhumlara istinad etmənin inkişafı;
- Özünənəzarət və fəaliyyəti planlaşdırmanın hələ çətin olması;
- Riskə, təcavüzə meyillilik özünütəsdıq tərz kimi;
- Seksual həvəs və marağın aşkara çıxması;
- Öz "mən"ini dərk etmə, ümumi və xüsusi qabiliyyətlərə senzitivlik.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bayramov Ə.S.* Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji məsələləri. Bakı: Azər nəşr, 1981, 286 s.
2. *Cabbarov R.V.* Yeniyetmələrdə özünüdərketmə prosesinin psixoloji təhlili: psixol. elm. nam. ... dis. Bakı, 2004, 150 s
3. *Əliyev R.İ.* Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında milli xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması. Bakı: Maarif, 1995, 104 s.
4. *Əlizadə Ə.Ə.* Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1986, 236 s.
5. *Əliyeva H.İ.* Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında müəllim-şagird münasibətlərinin rolu: Monoqrafiya. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 162 s.
6. *Həmzəyev M.Ə.* Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: "TS", 2000, 169 s.
7. *Маклаков А.Г.* Общая психология. М.: Питер, 2005, 582 с.
8. *Сергиенко Е.А.* Психическое развитие личности. В кн. Психология // Под ред. В.Н.Дружинина. СПб.: Питер, 2006, 298 с.
9. *Фельдштейн Д.И.* Современный подросток. Психологические исследования условия, механизмов его воспитания. М., 1983, 223 с.

Redaksiyaya daxil olub 14.02.2022